

Валентина Зозуля

аспірант кафедри філософії, теорії та історії державного управління
НАДУ при Президентові України

РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНОГО ВРЯДУВАННЯ У ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ НОВОГО ЧАСУ

Стаття присвячена аналізу світової філософської думки щодо демократичного врядування Нового часу. Проведений аналіз дозволив простежити зміну концептуальних положень демократичного врядування та визначити його закономірності. В процесі дослідження було встановлено, що демократичному врядуванню притаманна традиційність. Важливою умовою такого виду врядування є зв'язок правителя з народом. Демократичне врядування визначається як ідеальне врядування з ефективно функціонуючими демократичними інститутами держави.

Ключові слова: глобалізація, демократія, врядування, демократичне врядування, державне управління, Новий час.

Valentyna Zozulia

PhD student of philosophy, theory and history of public administration department of National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

THE DEVELOPMENT OF DEMOCRATIC GOVERNANCE IN THE WESTERN PHILOSOPHY OF MODERN AGE

Problem definition and its connection with important scientific and practical tasks. New age is an important historical period for the development of democratic governance, because this time focuses not only on the conceptual provisions but also concerns at practical implementation and developments. Research democratic governance of modern age is invaluable for the further conceptual development of democratic governance regulations and their effective implementation.

Analysis of recent publications on unsolved and definition issues of the problem. In modern age G. Hobbes, J.J. Russo, A. de Tocqueville and others examine detailed the components of a democratic government.

However, the conceptual provisions of democratic governance that were formed during modern age were overlooked by scientists. By its examination one can analyze common elements of good governance and foresee the prospect of their use in modern conditions of social development.

Formation of object of the article. The purpose of the study is historical and philosophical grounding principles of democratic governance under modern age.

Presenting of main material. New Era is an important period in the formation and management of public opinion concerning democratic governance. This historical period is characterized by the formation of conceptual provisions of democratic governance and its characteristics determination.

Hugo Grotius (Dutch jurist) is considered the founder of the school of natural law, the concept of social self-organization and impeachment. Due to Hugo Grotius's doctrine, democratic governance is associated with the institute of impeachment, self-organization of society, public participation in the management of a clear, legal implementation forms.

English philosopher, Thomas Hobbes made the decisive impact on the governance philosophy and philosophical foundation of democratic governance. Hobbes speaks in terms of human selfishness as well as Machiavelli. Nature endowed people with discretion, hence they could act as they want to, satisfy their selfish desires they come to grips with each other. Therefore, the war against each other is natural, social rank - state law, agreements among people and their subordination. If people do not keep agreement the war starts to occur. People should maintain peace and seek it. In accordance with this act the way you want to act against them. Thinker asserts that the state functions as a single organism, which organizes the collection of people in the crowd of people. The unity of the people ensures unity of will and peace.

John. Locke as opposed to Hobbes, considered the natural state, he did not associate it with war, and with equality and freedom. Human freedom is limited by natural laws aimed at preserving peace and humanity. In order to regulate social relations it is necessary to carry out the separation of powers. Democracy is characterized by equality. When it comes to the form of government that exists in the state it should be in accordance to the legislature.

Charles Louis Montesquieu supports the views of Hobbes in anticipation of the state as a needed due to the laws of social development on equality of human beings from nature. Being a supporter of the concept of the origin of the contractual agreement contemplated the state as the adoption of the basic law of the state.

The ideal state involves power-sharing, providing for a system of checks and balances. In terms of democratic governance power belongs to the people who have the right to make laws. Analyzing the achievements thinker, it can be stated that the feature of good governance, which depends on the length of the existence and prosperity of a democratic state is the division of people into classes.

J.J. Rousseau defined the conditions of the functioning of democratic governance. He argued that leading role belongs to government legislation.

Due to A. de Tocqueville doctrine democratic governance should be carried out in the presence of strong, effective functioning of democratic institutions of the state. The people, in turn, are subject to the decision of the government, because they are elected representatives of this government. Their decisions aimed at security, stability.

Conclusions and recommendations for further research. Thus, democratic governance during modern age is characterized by institute representative, the presence of the legal framework, people subordination of the governmental decision, the formation of conceptual provisions defining the general features of democratic governance. In this historical period the

relationship of good governance practices is determined. The study becomes a basis for further research in theoretical and methodological perspective, understanding of democratic governance in different historical periods.

Keywords: globalization, democracy, governance, democratic governance, public administration, new age.

Валентина Зозуля

*аспірант кафедри філософії, теорії та історії державного управління
Національної академії державного управління при Президенті України*

РАЗВИТИЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В ЗАПОДНОЕВРОПЕЙСКОЙ ФИЛОСОФИИ НОВОГО ВРЕМЕНИ

Статья посвящена анализу мировой философской мысли относительно демократического управления Нового времени. Проведенный анализ позволил проследить изменение концептуальных положений демократического управления и формирование его закономерностей. В результате исследования было установлено, что демократическому управлению присуща традиционность. Важным условием такого вида управления является связь правителя с народом. Демократическое управление – идеальное управление с эффективно функционирующими демократическими институтами государства.

Ключевые слова: глобализация, демократия, управление, демократическое управление, государственное управление, Новое время.

Постановка проблеми

✦ Основи демократичного врядування заклалися ще за часів античності, проте детально починають досліджуватися в ХХ-ХХІ століттях. Такий інтерес пов'язується з глобалізаційними процесами розвитку світу, формуванням глобальної демократії та актуалізацією цікавості суспільства до демократії та демократичного врядування зокрема. Однак, проводячи дослідження, необхідно особливу увагу приділяти історичним особливостям впровадження та розвитку демократичного врядування на тих чи інших територіях, умовам розвитку. Важливим історичним періодом для розвитку демократичного врядування є Новий час, оскільки в цей період акцент робиться не лише на розробленні концептуальних положень, а й на практичній реалізації напрацювань. Дослідження демократичного врядування Нового часу має неочіненне значення для розробки подальших концептуальних положень демократичного врядування та їх ефективного практичного впровадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

✦ Питання демократичного врядування є актуальним з часів античності. Якщо в античності зароджувались перші концептуальні положення демократичного врядування, то в період Нового часу спостерігається детальний розгляд складових демократичного врядування. Так, Г. Гоббс особливо виділяє інститут представництва в демократичному врядуванні. Ж.-Ж. Руссо визначив демократичне врядування як досконале врядування, котре притаманне не всім державам, а лише тим, що відповідають ряду вимог. Що стосується А. де Токвіля, то він при розгляді демократичного врядування провідну роль відводив звичаям як основі формування такого виду врядування.

Проте, поза увагою науковців залишався розгляд загальних концептуальних положень демократичного врядування, які були сформовані в період Нового часу, дослідивши які ми зможемо не лише проаналізувати загальні складові демократичного врядування, а й передбачити перспективу їх використання в сучасних умовах суспільного розвитку, співвіднести з сучасними демократичними процесами розвитку України.

Мета

✦ Мета дослідження полягає в історико-філософському обґрунтуванні засад розвитку демократичного врядування в період Нового часу.

Виклад основного матеріалу

✦ Виклад основного матеріалу. Новий час є важливим періодом у формуванні державно-управлінської думки стосовно демократичного врядування. Цей історичний період характеризується формуванням концептуальних положень демократичного врядування, визначенням його характерних особливостей.

Голландський юрист Гуго Гроцій вважається засновником школи природного права, концепції суспільної самоорганізації населення, імпічменту. Природне право дане, воно вище позитивного. З метою охорони людей, загальносуспільної користі утворюється держава, яка виступає вищим суспільним утворенням. Держава виникає в результаті домовленостей. Природа договору передбачає дотримання рівності сторін [2]. Люди в процесі домовленостей самі обирають форму правління.

Концепція суспільної самоорганізації управління є проявом концепції представництва. Населення обирає своїх представників до парламенту, однак парламент не володіє функціями правління, проте виступає інститутом реалізації людьми управлінської діяльності. Правителі та обрані особи мають бути освіченими, володіти потенціалом суспільного прогресу. Громадани в крайньому випадку можуть протестувати проти влади, яка не відповідає їхнім інтересам, відчувувати її.

Демократичне врядування, за Гуго Гроцієм, пов'язане з інститутом імпічменту; самоорганізацією суспільства; участю суспільства в управлінні; наявністю чітких, легальних форм імплементації.

Визначальний вплив на розвиток філософії державного управління, філософського обґрунтування демократичного врядування здійснив англійський філософ Томас Гоббс. Він, як і Н. Макіавеллі, говорить про егоїстичність людини. Природою люди наділені свободою дій, тобто можуть діяти так, як їм завгодно, для задоволення своїх егоїстичних прагнень вони вступають у боротьбу один з одним. Тому природним є стан війни всіх проти всіх, а суспільним станом – стан законності, домовленості між людьми стосовно спільної взаємодії, підпорядкування. При недотриманні домовленостей виникає війна. Люди мають зберігати мир, прагнути його. Відповідно до цього мають діяти так, як бажають, щоб діяли по відношенню до них.

Т. Гоббс стверджує, що держава функціонує як єдиний організм, котрий організовує сукупність людей, натовп у народ. Єдність народу забезпечує єдність волі, мир. Що стосується демократії, то він у роботі «Левіафан» розглядає її як народовладдя. Демократичне врядування характеризується тим, що носієм верховної влади є загальні збори всіх громадян; правитель/суверен має обмежену владу, виступає лише носієм волі народу «суверен – міністр тих, хто володіє верховною владою» [1]. Провінції, що знаходяться в підпорядкуванні демократичної країни, управляються монархічно. Народ управляється зборами, які сформовані з нього самого. Можливість правонаслідування є недопустимою, тому що не може вимерти вся управлінська маса зібрання. Прагнення контролювати суверена виникло в результаті вивчення грецьких та латинських робіт. Населення також звикло позитивно відноситися до брехливої маски свободи [1]. Таким чином, філософ акцентує увагу на тому, що в будь-якому разі обмежуються права громадян, будь то демократія чи монархія. Щоб убезпечити населення, забезпечити його рівність, необхідний державний суверенітет. Суверенітет держави символізує рівність громадян.

Всі люди є рівними та вільними від природи. Обмеження виникають, коли, утворюючи державу, народ позбавляється частини свободи та прав, передаючи їх суверену або зборам. В такому випадку вони отримують певні зобов'язання [1]. Т. Гоббс більш детально обґрунтовує делегування повноважень на відміну від попередньо розглянутих філософів. Делегування характеризує спільна домовленість, договір, про який в подальшому говоритимуть Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та інші дослідники. Домовленість забезпечує узгодженість інтересів. Таке узгодження здійснює переформатування верховної влади, яка до домовленості носить всезагальний характер, а після її отримують обрані представники. Державними службовцями не можуть бути міліціонери, сержанти й інші чиновники, які чергують в зібранні виключно для зручності членів зібрання [1].

Дж. Локк, на відміну від Т. Гоббса, розглядаючи природний стан, не пов'язує його з війною, а - з рівністю, свободою. Свобода людини обмежується природними законами, що спрямовані на збереження миру та всього людства. З метою впорядкування суспільних відносин необхідно здійснювати розподіл влади. Питання розподілу влади детально розглянуто в праці «Два трактати про правління». Демократичне врядування є ідеальним, коли більшість володіє всією владою суспільства, час від часу використовує цю владу для прийняття законів для суспільства і для виконання цих законів, призначеними ними посадовими особами [5]. Народ обирає посадових осіб, наділяє їх повноваженнями для здійснення законодавчої діяльності (верховної влади). Обрані народом не можуть передавати отримані від народу повноваження іншим. Закон має вирішальне значення в житті суспільства, бо за його відсутності люди починають діяти, як їм завгодно, вчиняти неблагорозумні/непомірковані вчинки, вбивства тощо. Закони приймаються не лише для народу, а й для правителів, щоб врегулювати їх діяльність. Вони приймаються для забезпечення нормального існування народу.

Для демократії характерна рівність. Рівність – природний стан для людей [5]. Ніхто не може мати більше

за іншого, кожному віддається за його вчинки (вводиться суддівський корпус). Однак, як можуть бути всі рівними, коли мислитель допускає наявність приватної власності? Дж. Локк вказує: «Хоча земля і всі нижчі істоти належать всім людям, все ж таки кожна людина володіє деякою власністю» [5]. Держава виникає в результаті домовленості між вільними, рівними, незалежними людьми для зручного, благополучного і мирного спільного життя, спокійного користування своєю власністю і перебування у більшій безпеці, ніж будь-хто інший, котрий не є членом суспільства [5]. Об'єднання людей не призводить до обмеження свободи людини як індивіда, навпаки сприяє реалізації наявних прав. Дж. Локк не зазначає, що об'єднання рівних і вільних людей є проявом демократичності, проте говорить про те, що рішення в державі приймається більшістю. «Більшість має право діяти і вирішувати за інших» [5]. Що стосується форми правління, яка існує в державі, то вона визначається у відповідності до того, у кого перебуває законодавча влада.

Шарль Луї Монтеск'є, передбачаючи виникнення держави, як необхідно обумовленої закономірності суспільного розвитку, підтримує погляди Т. Гоббса щодо рівності людей від природи. З виникненням держави люди втрачають природну свободу, рівність. При цьому набувають політичної свободи, яка полягає у тому, щоб робити те, що передбачено законом, а не те, чого прагнеш. Свобода – це право людини робити все, що дозволено законом [4].

Будучи прихильником договірної концепції походження держави, він розумів домовленість, як прийняття основного закону держави (Конституції), а не як цивільну угоду. Управління держави має здійснюватися відповідно до основного закону.

Мислитель розглядає чотири форми правління: демократію, аристократію, монархію і деспотію. Він вважає: «Якщо верховна влада належить усьому народові, то це демократія. Якщо верховна влада перебуває в руках частини народу, то така форма правління називається аристократією» [4]. Форми правління він поділяв на помірковані (монархія, аристократія, демократія) та непомірковані (деспотія). Відомий французький філософ К. А. Гельвецій у XVIII столітті на основі аналізу праці Ш.-Л. Монтеск'є «Про дух законів» констатував: «Коли керовані не можуть відбивати гніт тих, хто погано править, це є деспотизм; коли вони можуть, це є демократія» [6, с. 273].

Ідеальна держава передбачає поділ влади, що передбачає систему стримувань та противаг. Розподіл влади спрямований на убезпечення громадян від свавілля влади, забезпечення їхньої політичної свободи, а основне: формування та функціонування постійних регуляторних відносин між органами управління та громадянами. Засобом взаємовідносин між громадянами, між громадянами й органами управління, між органами управління є закон. Вся діяльність підлягає чіткій регламентації.

Демократію мислитель розділяв на регламентовану й нерегламентовану. Різниця між демократією регламентованою і нерегламентованою полягає в тому, що в першій люди рівні лише як громадяни, тоді як у другій вони рівні ще й як посадовці, сенатори, судді, батьки, чоловіки та керівники [4].

В умовах демократичного врядування влада належить народу, який має право ухвалювати закони. Більше

шість громадян достатньо компетентні, щоб обирати, не досить компетентні, щоб бути обраними; так само і народ, котрий цілком здатний визначити тих, хто має вести його справи, не здатний господарювати власноруч [4]. Відносини між громадянами, між громадянами й органами управління, між органами управління підлягають правовому регулюванню. При здійсненні державно-управлінської діяльності відбувається чіткий розподіл повноважень між посадовими особами, які обрані народом шляхом відкритого голосування. Філософ зазначає, що засадничий принцип такої форми врядування полягає в тому, що народ має обирати своїх посадовців [4]. Народ має робити те, що йому вдається найкраще, а його представники - все інше (складне для виконання людьми) за громадського контролю. Обов'язковою умовою ефективного функціонування державного механізму є взаємний контроль державних інституцій. Органи державної влади наділені повноваженнями громадянами, вони отримали довіру населення, однак вони не можуть переходити межі своїх повноважень. Тому, щоб не допустити зловживань, необхідно стримувати такі зловживання, найкращим способом стримування є те, яке здійснюється самими ж державними органами.

Особливістю демократичного врядування, від якої залежить тривалість існування й процвітання демократичної держави, є поділ населення на класи. Небезпека для демократії є не лише тоді, коли зникає дух рівності, а й тоді, коли дух рівності доводять до крайності і кожен прагне бути рівним тим особам, котрих обрали правити. Тож народ, вирішивши, що не має сили терпіти навіть ту владу, яку сам доручив іншим, бажає все робити сам: розглядати питання замість сенату, виконувати закони замість посадовців і судити замість суддів (...) Демократія повинна уникати двох крайнощів: духу нерівності, що веде її в напрямку до правління аристократії чи однієї людини, і духу крайньої рівності, що веде її до одноосібного деспотизму так само неминуче, як одноосібний деспотизм закінчується завоюванням країни [4].

Розвиваючи думки своїх попередників щодо виникнення держави на основі суспільного договору, Жан-Жак Руссо розглядає суверенітет народу, який виникає й функціонує за наявності загальної єдності всього народу, народ має бути єдиним цілим. На думку мислителя, демократії в буквальному розумінні слова ніколи не існувало і не існуватиме. Протиприродно, коли більшість формує уряд, а меншість перебуває під урядуванням. Не можна навіть уявити собі, щоб усі люди, котрі становлять народ, завжди перебували разом, займаючись суспільними справами, проте легко помітити, що створення з цією метою комісії неможливе без зміни форми адміністрування [8, с. 80]. Народ, який не зловживає урядовою владою, не зловживав би й незалежністю; народ, який добре урядує, не потребує уряду, який стояв би над ним. Разом з тим, на думку філософа, демократичне врядування – досконале врядування, якби існував народ богів, він мав би демократичний уряд. Для людей настільки досконале урядування не годиться [8, с. 82]. Здійснювати таке врядування складно, тому що таке врядування можна здійснювати не в усіх випадках, а за наявності певних умов.

Умови функціонування демократичного врядування:

- дуже маленька держава, у якій народ міг би легко збиратися разом, а кожному з громадян не

важко було б знати усіх інших. Тобто, держава, котра має значну територію, не зможе здійснювати демократичне врядування. Зазначена точка зору в сучасних умовах глобального суспільного розвитку викликає дискусію, яка спрямовується на вирішення основного питання існування демократичних умов врядування: чи допустиме/можливе глобальне демократичне врядування?

- велика простота нравів, яка запобігала б виникненню безлічі питань і виснажливим суперечкам;
- повна рівність за суспільним становищем і майном. Поява приватної власності призводить до поділу суспільства на бідних та багатих;
- мінімальна наявність або повна відсутність розкошів [8, с. 80].

В умовах демократичного врядування провідна роль належить законодавству. Законами передбачається загальна воля народу. Розробляючи закони, необхідно керуватися найвищим благом (рівністю і свободою), яке є основою законотворчості. Свободою, тому що будь-яка партикулярна залежність означає, що держава позбавляється сили, рівновеликої цій залежності, і рівністю, тому що свобода не може існувати без неї. (...) Сила повсякденності завжди прагне знищити рівність, сила законодавства завжди повинна прагнути її підтримати [8, с. 208].

Рішучим прихильником демократичного врядування та демократії загалом вважається французький державний діяч, історик Алексіс-Анрі-Шарль Клерель де Токвіль, який вважав, що «географічне положення менш важливе, ніж закони, а закони менш суттєві, ніж звичаї» [8, с. 233]. Важливою умовою демократичного врядування є виборчий процес. Межа між демократією і деспотизмом незначна, існує вірогідність переходу демократії в деспотію. Основну небезпеку містить форма обрання керівництва, тому виборчому процесу необхідно приділяти особливу увагу. Вибори мають відбуватися з певною періодичністю. До виборчого процесу необхідно залучати всіх громадян. Все це знизить можливість виникнення деспотизму. В умовах демократії громадяни держави беруть участь у виборах представників до органів державної влади. Крім того, потрібно враховувати міжособистісні суперечки, які мають негативний вплив на демократичні процеси. Джон Кін, аналізуючи доробок А. де Токвіля, крім вказаних причин виникнення деспотизму стверджує, що шлях до деспотизму може відкритися, коли державна влада не має суспільних перепон, а також додає, що така влада небезпечна й небажана [4, с. 105].

Шляхом прихованого благополуччя, народ втрачає свободу, відбувається централізація управління. Рішення приймаються з центру. Держава стає основним керівником суспільних відносин, встановлює, регулює й контролює їх. Таке управління може ліквідувати рівність, що має панувати в умовах такого виду врядування, який досліджується. На думку мислителя, за умов централізації можна створити видимість упорядкованості управлінської діяльності, здійснювати вмиле керівництво, підтримувати суспільство, в так званому, «статусі-кво», що по суті не є ні занепадом, ні прогресом, підтримувати в адміністративному управлінні сталості, яку керівники полюбляють називати «належним порядком» і «суспільним спокоєм» [8, с. 86]. Однак, сильний, ефективно функціонуючий державно-управлінський апарат сприяє розвитку держави, її звеличенню.

Відповідно до вищевказаного, демократичне врядування має здійснюватися за наявності сильних, ефективно функціонуючих демократичних інститутів держави. Народ, в свою чергу, має підпорядковуватися рішенням органів державної влади, тому що вони обирали представників цієї влади. Їх рішення спрямовані на безпеку, стабільність.

Влада в такій державі поділяється на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. В котрий раз заявляється про необхідність участі громадськості в управлінській діяльності. Проявом безпосередньої участі громадян в управлінській діяльності є суд присяжних. А. де Токвіль стверджує, що суд присяжних сприяє участі громадян в самоуправлінні і, разом з тим, вчить їх, як розумно і справедливо управляти іншими; вони вчать здійснювати суд над своїми співгромадянами так, як хотіли б, щоб судили їх самих [8, с. 212]. Провідне місце в демократичному врядуванні займають громадські організації. Такі установи самоорганізації населення створюються за інтересами, співпрацюють з органами державної влади, сприяють вирішенню нагальних проблем.

Отже, демократичне врядування Нового часу характеризується: інститутом представництва, який полягає у наявності довіри до посадових осіб, керівника держави; запровадженням поділу влади, що передбачає формування системи стримувань і противаг; наявністю законодавчої бази; підпорядкування народу рішенням органів державної влади; формування концептуальних положень, визначенням загальних особливостей демократичного врядування. В цей історичний період підкреслюється взаємозв'язок демократичного врядування із звичаями, визначається вплив такого виду врядування на розвиток держави, також відзначається його ідеальність. Демократичному врядуванню Нового часу притаманна значна концептуальна неузгодженість, що призводить до суперечностей та неточностей, які підлягають узгодженню. Однак, доробок мислителів у розробленості досліджуваної проблеми є неоціненним. Проведене дослідження виступає підґрунтям для подальших досліджень у ракурсі теоретико-методологічного осмислення демократичного врядування в різні історичні періоди. Аналіз напрацювань науковців дозволить систематизувати концептуальні положення, сформулювати загальні закономірності демократичного врядування, визначити спільні та відмінні риси демократичного врядування у різних країнах в різні періоди, що в свою чергу сприятиме ґрунтовному дослідженню демократичного врядування.

Література.

1. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Сочинения : В 2 т. – Т. 2. – М. : Мысль, 1991. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://grachev62.narod.ru/hobbes/content.htm>.
2. Гроций Г. О праве войны и мира / Г. Гроций [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=4216651>.
3. Історія політичних і правових вчень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bibliograph.com.ua/istoria-politicheskikh-i-pravovyh-ucheniy-1/50.htm>.
4. Кин Дж. Демократия и гражданское общество /

Дж. Кин ; пер. с англ. ; Послесл. М. А. Абрамов. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.

5. Локк Дж. Два трактата о правлении // Сочинения / Дж. Локк : в 3 т. – Т. 3. – М. : Мысль, 1988. С. 137–405. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://royallib.com/book/lokk_dgon/dva_traktata_o_pravlenii.html.
6. Момджян Х. Н. Философия Гельвеция / Х. Н. Момджян. – М., 1955. – 380 с.
7. Монтеск'є Ш.-Л. Про дух закону / Ш.-Л. Монтеск'є [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lnu.edu.ua/faculty/pravo/TG/spirit.pdf>.
8. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Ж.-Ж. Руссо ; пер. з фр. та ком. О. Хома. – К. : Port-Royal, 2001. – 349 с.
9. Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль. – М. : Прогресс, 1994. – 559 с.